

جغرافیای تاریخی تهران

○ جغرافیای تاریخی تهران

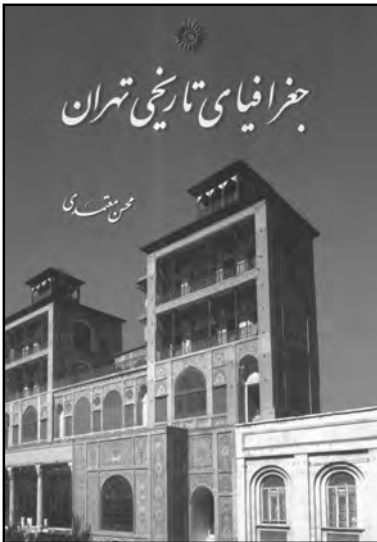
○ تألیف: مهندس محسن معتمدی

○ ناشر: مرکز نشر دانشگاهی، تهران، چاپ

اول، ۱۳۸۱، ۷۱۵ ص، تعداد ۳۵۰۰ نسخه، ۸۰۰۰

تومان

○ علی معصومی

زود اهمیت سوق الجیشی تهران را دریافت... در مورد تاریخ دقیق انتخاب تهران به پایتختی، اختلاف نظر وجود دارد. آقامحمد خان در ۱۱۹۹ ق. عملاً به تهران دست یافت و در یازدهم جمادی الاولی ۱۲۰۰ ق که مطابق نوروز بود در تهران جلوس نمود و به نامش سکه زدند و خطبه خواندند. پس، تهران را به پایتختی برگزید، آنجا هنوز صورت شهر به خود نگرفته بود و از آن به صورت قصبه تهران نام برده میشد نه بلده تهران...

علاوه بر این، در این فصل پیرامون میزان جمعیت تهران در دوره آقامحمد خان، محله‌های این شهر و ارگ تهران بحث شده و ذکر گردیده است: جمعیت تهران در اوایل سلطنت آقامحمدخان قاجار، فقط پانزده هزار تن بوده است که سه هزار تن از آن‌ها، نظامی و سربازان شاه بوده‌اند... آقامحمدخان قاجار پس از تصرف تهران، محله ارگ را به عنوان مقر سلطنتی انتخاب کرد. وجود چند بنای حکومتی قدیمی، قنات جاری، دار و درخت فراوان و از همه مهم‌تر، حصاری مرتفع در گرداگرد ارگ، این نقطه را به صورت مناسب‌ترین محل استقرار شاه قاجار در آورده بود. ارگ در دوره قاجار به سبب حضور شاه و دربار، بیشتر از نقاط دیگر شهر آباد شد و به مرکز سیاست کشور تبدیل گردید....

در این فصل ذکر می‌شود که غیر از محله ارگ، سایر محله‌های تهران در این زمان عبارت بودند از: محله عودلاجان، محله چال میدان، محله بازار، محله سنگلج، محله عرب‌ها و محله یهودی‌ها.

در فصل پنجم ابتدا کلیاتی پیرامون پادشاهی فتح‌علی شاه، چگونگی تاجگذاری او در تهران، گرفتاری‌های داخلی عهد فتح‌علی شاه، روابط و کشمکش‌های خارجی عهد فتح‌علی شاه، زندگی و ویژگی‌های اخلاقی فتح‌علی شاه و... درج شده است. سپس اوضاع تهران در این عهد مورد بررسی واقع گردیده است. بررسی اوضاع تهران در دوره فتح‌علی شاه در چهار قسمت ارائه شده است. در

خلقیات مردم روستای تهران که با نوعی سرسختی، منازعات محلی، عدم تمکین در برابر حکومت‌ها، خلق تند و... همراه بوده است؛ بقاع متبرکه روستای تهران؛ باغ‌های انبوه و درهم‌تنیده روستای تهران و مباحث دیگر.

«تهران در حصار» عنوان فصل دوم کتاب است. در این فصل به علت و چگونگی توجه شاه طهماسب به روستای تهران، چگونگی بنای حصار در تهران، علت و چگونگی آغاز آبادانی در تهران، تهران در روزگار شاه سلطان حسین و سیمای تهران در عصر صفویه اشاره شده است. در همین فصل با مباحث دیگری مثل: ساختار ده تهران تا قبل از حمله مغول، قدیمی‌ترین نقشه تهران، چگونگی ورود و سکونت کلیمی‌ها در تهران، محله‌های تهران پیش و بعد از بنای حصار، چگونگی اداره تهران تا زمان شاه عباس، بناها و کارهای عمرانی صفویان در تهران و... نیز آشنا می‌شویم.

در فصل سوم که آخرین فصل از بخش اول کتاب می‌باشد، به اوضاع تهران در روزگار افشاریه و زندیه پرداخته شده است. در این فصل نقل می‌شود که نادرشاه طی اقامت در تهران، به اسکان گروهی از کلیمیان در بیرون حصار شهر مبادرت کرد و همچنین فرمان داد انجیل را به زبان فارسی ترجمه کنند. در قسمت دیگر این فصل ذکر می‌شود که با برآمدن کریم‌خان زند، در برهه‌ای، تهران مرکز عملیات سپاه او شد، بناهایی در این شهر ایجاد گردید، افغان‌ها در تهران قتل‌عام شدند و...

مهم‌ترین مبحث فصل چهارم، پیرامون انتخاب تهران به پایتختی محمدخان قاجار است. مؤلف در این باره می‌نویسد: یکی از تصمیم‌های مناسب سیاسی - نظامی آقامحمدخان در آن زمان، تعیین تهران به پایتختی بود... تهران، در سر راه شرق، شمال، غرب و جنوب کشور قرار داشت و صورت یک چهار راه جغرافیایی و نظامی پیدا کرده بود. آقامحمدخان به سائقه نبوغ نظامی خود خیلی

تاکنون درباره تهران کتاب‌های متعددی تحریر و تألیف شده است که هر یک ویژگی مربوط به خود را دارند و به ابعاد و وجوهی از این کلان شهر پرداخته‌اند. در کتاب جغرافیای تاریخی تهران نیز مؤلف سعی کرده است سیمای نسبتاً جامعی از جغرافیای تاریخی این شهر ارائه دهد و چگونگی تحولات و روند تاریخی کلان شهر شدن تهران را بازگو نماید.

کتاب مذکور شامل یک مقدمه، چهار بخش و بیست و پنج فصل است. بخش «کتابنامه» و «نمایه عمومی» نیز حدود ۷۰ صفحه از پایان کتاب را به خود اختصاص داده است. علاوه بر این، در لابلای صفحات کتاب، ۵۳ نقشه، نمودار و... وجود دارد که مراحل مختلف توسعه تاریخی و تحولات تهران و محله‌های آنرا مجسم می‌نمایند. نام و عنوان برخی از این نقشه‌ها عبارت‌اند از: نقشه تقریبی ده تهران در سده‌های ۸ و ۹، نقشه بقاع متبرکه داخل حصار عتیق، نخستین نقشه شهر تهران، نقشه تقریبی بازار تهران در دوران صفویه، نقشه تقریبی تهران در دوره صفویه، نقشه محله چاله میدان، نقشه محله عودلاجان، نقشه محله سنگلج، نقشه تهران در دوره آقامحمدخان قاجار، نقشه تهران در سال ۱۲۷۵ قمری و...

در فصل اول کتاب، طی هفت گفتار به گذشته تاریخی تهران پرداخته شده است. در این فصل، پیرامون «قصران» و حدود و توابع آن به عنوان پهنه‌ای که تهران بزرگ در آن واقع بوده، اشاره شده است. هم‌چنین درباره واژه «تهران»، سابقه تهران، سیمای تهران تا آخر سده ۷ قمری، محله‌های تهران پیش از بنای حصار طهماسبی و... بحث گردیده است. ضمناً در همین فصل گزارشی ارائه شده است که سیمای تهران را در نوشته‌ها و متون سده‌های ۶ تا ۱۰ قمری نشان می‌دهد. دیگر مباحث این فصل عبارت‌اند از: چگونگی خانه‌سازی در تهران قرون گذشته و استفاده آن‌ها از خانه‌های عجیب زیرزمینی؛

قسمت اول «تهران به روایت سفیران و سیاحان» نام دارد و مطالبی از **جیمز موریه**، **جیمز فریزر**، **کنت دوسرسی** و **میرزا صالح شیرازی** نقل گردیده است. در قسمت دوم به تشریح و توصیف ارگ در دوره فتح‌علی شاه پرداخته شده است. در قسمت سوم آثار و بناها و فعالیت‌های عمرانی و ساختمانی تهران در دوره فتح‌علی شاه تشریح شده است. در این قسمت از تخت مرمر، عمارت بادگیر، عمارت چشمه، عمارت عشرت آیین، مدرسه و مسجد حکیم باشی، برج جهان‌نما، برج‌ها و قصرهای خارج شهر مثل قصر قاجار و باغ نگارستان و صاحبقرانیه (نیاوران) سخن به میان آمده است. بالاخره در قسمت چهارم، پیرامون رویداد مهم تهران در دوره فتح‌علی شاه بحث شده است. در این قسمت، چگونگی قتل وزیر مختار روسیه (گریبایدوف) و سی و هفت نفر از همراهانش توسط مردم تهران شرح گردیده است. بنابراین قتل گریبایدوف و همراهانش، مهم‌ترین رویداد عمومی تهران در دوره فتح‌علی شاه می‌باشد. در فصل ششم که آخرین فصل بخش دوم می‌باشد، ابتدا پیرامون زندگی و سلطنت محمدشاه بحث شده و سپس از وضعیت تهران در این عهد سخن به میان آمده است. در قسمت تشریح اوضاع تهران در عصر محمدشاه، تحت عناوین ذیل مطالبی می‌خوانیم: تهران از زبان جهانگردان و سفیران، کاخ‌ها و باغ‌های تهران در عهد محمدشاه، آغاز آبادانی و گسترش شهر تهران و آغاز صنعت چاپ و نشر مطبوعات در تهران. در بند پایانی قسمت مذکور نوشته شده است: اولین روزنامه ایرانی در تاریخ دوشنبه ۲۵ محرم سال ۱۲۵۳ در تهران در زمان سلطنت محمدشاه قاجار به کوشش **میرزا صالح شیرازی**، که خود آن را با ترجمه تحت‌اللفظی «کاغذ اخبار» (Newspaper) نام نهاده بود، در یک صفحه منتشر شده است. در حال حاضر از این روزنامه هیچ نسخه اصلی در دست نیست.

بخش سوم کتاب **جغرافیای تاریخی تهران** مشتمل بر سیزده فصل و عموماً شامل تحولات تاریخی و عمرانی و دگرگونی‌های عمیق تهران در دوره ناصرالدین شاه است. در فصل هفتم که فصل اول بخش سوم محسوب می‌شود، وضعیت تهران در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه و تشکیلات حکومتی و اداری این شهر در این عصر مورد بررسی قرار می‌گیرد. در فصل هشتم، محله‌های تهران براساس نقشه‌های دوره قاجاریه مورد بررسی قرار گرفته است. نقشه‌های این محله‌ها عبارت‌اند از: نقشه برزین، نقشه ۱۲۷۵ قمری به اهتمام کرشیش و نقشه ۱۳۰۹ قمری دارالخلافه به سرپرستی عبدالغفار همدانی. در این جا ابتدا تاریخ و ویژگی‌های هر یک از این نقشه‌ها تشریح شده و آن‌گاه محله‌ها، اماکن، خیابان‌ها، گلزارها، میدان‌ها، کوچه‌ها، مدارس، دروازه‌ها، تکیه‌ها، امامزاده‌ها، حمام‌ها، باغ‌ها، مسجدها، گودها و... براساس این نقشه‌ها تشریح شده‌اند. محله چال میدان، محله ارگ، محله بازار، محله سنگلج، محله عودلاجان، محله سادات، محله مروی، محله یهودی‌ها، بازارچه دوقلو، بلوارچه کربلایی، عباسعلی، بازار بین‌الحرمین،

تیمچه حاجب‌الدوله، گذار قلی، گذار در خونگاه، محله دولت و عناوین بسیار دیگر در این فصل تشریح و ویژگی‌های آن‌ها بازگو شده است.

فصل نهم به توصیف و تشریح ارگ ناصری و چگونگی افزایش عمارت‌های آن اختصاص دارد. در این فصل، پس از توصیف عمومی ارگ، گزارش‌ها و مشهودات جهانگردان اروپایی در این باره نقل شده است. عناوین سایر مباحث این فصل عبارت‌اند از: مالکیت ارگ، عمارت‌های داخل ارگ (خلوت کریم‌خانی، عمارت تخت مرمر، تخت مرمر، تالار سلام یا اتاق موزه، تخت خورشید یا تخت طووس، تخت نادری، تالار عاج، نارنجستان، کاخ ابیض، اندرون، عمارت الماسیه) و میدان ارگ و پیرامون آن. در فصل دهم، خیابان‌ها، میدان‌ها، مدرسه‌ها، مسجدهای تهران و همچنین تکیه و بازار درون و مجاور ارگ توصیف شده‌اند. هنگام بحث پیرامون خیابان‌های دوره ناصری، توضیحاتی پیرامون خیابان‌های ذیل می‌خوانیم: خیابان ناصریه (ناصرخسرو)، خیابان جبه خانه (بوزجرمهری)، خیابان جلیل آباد (خیام)، خیابان مریضخانه (امام خمینی)، خیابان چراغ گاز (امیرکبیر)، خیابان علاءالدوله یا خیابان باغ ایلخانی (فردوسی) و خیابان الماسیه (باب همایون).

بحث پیرامون میدان‌ها، اختصاص به ذکر تاریخچه و توصیف میدان توپخانه (امام‌خمینی) و سبزه میدان (میدان تخته پل) دارد و پیرامون وجه تسمیه این دو میدان مطالبی نقل شده است. به عنوان مثال درباره سبزه میدان آمده است: در روزگار افغان‌ها تا اوایل عهد قاجار ضلع جنوبی

ارگ به وسیله یک تخته پل با شهر ارتباط می‌یافت. به همین دلیل میدانی را که در آن نقطه، در

فاصله ارگ و بازار قرار داشت، میدان تخته پل می‌نامیدند. از این میدان برای فروش سبزی، میوه و تره‌بار استفاده می‌شد و به همین سبب بعدها نام سبزی میدان به خود گرفت.

هنگام بحث پیرامون مدرسه‌ها، مسجدها، بازار و تکایا، توضیحاتی پیرامون آنها با عناوین ذیل می‌خوانیم: دارالفنون، مجمع‌الصنایع، مدرسه مهدعلیا، مدرسه مادر شاه، بازار کنار خندق، بازار شترگلو، مسجد حکیم‌باشی، مسجد ارگ، مسجد مادر شاه، مسجد درب اندرون، مسجد معلم خانه و تکیه دولت.

در فصل یازدهم تحت عنوان «فضای آمد و شد»، میدان‌ها، خیابان‌ها، راه‌ها و دروازه‌های تهران در عصر ناصرالدین شاه مورد بررسی قرار گرفته و کارکرد و چگونگی پدید آمدن و توسعه آن‌ها و سایر ویژگی‌های میدان‌ها و خیابان‌ها و دروازه‌ها بیان شده است. بنابراین، در این بخش با پیشینه تاریخی بسیاری از خیابان‌ها و جایگاه‌های تهران کنونی آشنا می‌شویم. در پایان این فصل، به عنوان نمونه، گزارش یک روز دروازه‌های تهران را که هر روز توسط مأموران و دروازه‌بانان ناصرالدین شاه تهیه می‌شده است تا به شاه ارائه شود، درج گردیده است. از این گزارش نکات مهمی مثل نوع افراد و اجناسی که از شهر خارج و یا به شهر وارد می‌شدند، چگونگی و اهداف رفت و برگشت افراد و... روشن می‌شود. تعدادی از میدان‌ها و خیابان‌ها و راه‌ها و دروازه‌هایی که در این فصل پیرامون آن‌ها بحث شده است، به شرح زیر می‌باشد: میدان ارگ، میدان اسب دوانی (باغ شاه)، میدان امین‌السلطان، میدان بهارستان (پیش خان باغ نگارستان)، میدان توپخانه قدیم میدان توپخانه جدید، چال میدان، میدان حصیرباف‌ها، میدان سرچشمه، میدان سر قیراقا، میدان کاه‌فروش‌ها، میدان گمرک، میدان مال فروش‌ها، میدان محمدیه، (= میدان اعدام که محل مجازات مجرمان بود)، میدان مشق، خیابان علاءالدوله (که ابتدا خیابان باغ ایلخانی نام داشت و بعد خیابان امین‌السلطان و سرانجام خیابان فردوسی نامیده شد)، خیابان استخر، خیابان امیریه، خیابان باغ وحش، خیابان سرآب وزیر، خیابان جلیل‌آباد (خیام)، راه قصر قاجار، جاده دروازه‌دولاب، دروازه غار، دروازه یوسف‌آباد، دروازه شمیران، دروازه قزوین و...

همچنین در این فصل ضمن بیان وجه تسمیه برخی مکان‌ها و خیابان‌ها، و... تعدادی از کوچه‌های قدیمی تهران معرفی شده‌اند. در فصل دوازدهم درباره سفارتخانه‌ها و کنسول‌گری‌های کشورهای دیگر در تهران بحث شده است. در این فصل با برخی مطالب خواندنی مواجه می‌شویم که بیانگر روحیات و رفتار نمایندگان کشورهای بیگانه، به‌ویژه روس و انگلیس در تهران است. در فصل سیزدهم، اشرافیت تهران در عهد ناصر و چگونگی خانه‌های اعیان، شیوه بنایی و چگونگی خانه‌سازی اشراف،

در کتاب «جغرافیای تاریخی تهران» نیز مؤلف سعی کرده است، سیمای نسبتاً جامعی از جغرافیای تاریخی این شهر ارائه دهد و چگونگی تحولات و روند تاریخی کلان شهر تهران را بازگو نماید

امام زاده معصوم فرحزاد، امام زاده داوود، بقعه شبخ عبدالله طرشت، امام زاده مطیب اوین، جوانمرد قصاب، امام زاده معصوم بریانک و...

در فصل هفدهم ضمن برشمردن تاریخچه و ویژگی اماکن عمومی تهران در عهد ناصر و به بسیاری از حوادث که در تکیه‌ها، حسینیه‌ها، خانقاه‌ها، سقاخانه‌ها، آب‌انبارها، مسجدها، مدرسه‌ها و قبرستان‌های این شهر اتفاق افتاده است نیز اشاره شده است.

در فصل هجدهم به چگونگی افزایش جمعیت تهران در دوره ناصرالدین شاه و گوناگونی آن پرداخته شده و گزارش‌ها و آمار و ارقامی در این زمینه ارائه گردیده است.

در فصل نوزدهم که آخرین فصل بخش سوم می‌باشد، اوضاع تهران در سال‌های پایانی سلطنت ناصرالدین شاه مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل دو گزارش خواندنی از ارنست اورسل و دکتر فوریه درباره وضعیت تهران در زمان ناصرالدین شاه درج گردیده است. در این دو گزارش به بسیاری از ابعاد زندگی شهری و رسوم و آداب و عادات مردم تهران اشاره شده است.

بخش چهارم که آخرین بخش کتاب مذکور است و شش فصل دارد، تشریح اوضاع تهران از زمان روی کار آمدن مظفرالدین شاه تا پایان دوره قاجار را دربر می‌گیرد. در این بخش نیز به روش بخش‌ها و فصول پیشین، مباحث و عناوین بسیاری مورد کنو کاو قرار گرفته است که گزیده‌های از آنها عبارتند از: به دار کشیده شدن میرزا رضا در تهران، وضع عمومی شهر در سال ۱۳۱۷ قمری، تأسیس مدارس اروپایی و ایرانی معارف جدید در تهران، نخستین کالسکه و اتومبیل در تهران، پیدایش گاراژ و کمپانی در تهران، شماره‌گذاری منازل تهران، اولین بالون در تهران، اولین هواپیما در تهران، وضعیت آب تهران در دوره قاجاریه، نظمی و پلیس تهران در دوره قاجاریه، حمل و نقل شهری در تهران، مدارس جدید تهران، تشکیلات بلدیة تهران و عناوین و مباحث متعدد دیگر.

به هر حال، جغرافیای تاریخی تهران تحقیقی مفصل و همه‌جانبه‌نگر و ارزشمند است که تحولات و روند توسعه تهران و سایر ویژگی‌های تاریخی آن را در طی قرون گذشته ترسیم می‌نماید و در ضمن، مؤلف با نقل روایت‌ها و حکایت‌های ظریف تاریخی، مطالعه کتاب را جذاب‌تر نموده است.

چگونگی ارتباط و دید و بازدید اشراف با یکدیگر و... موضوع بحث می‌باشد. به همین مناسبت بسیاری از باغ‌ها و خانه‌های اشراف تحت عناوین مختلف مورد بررسی واقع شده است. فصل چهاردهم به توصیف باغ‌ها و قصرهای سلطنتی و بیلاقی تهران در دوره ناصرالدین شاه اختصاص دارد. تعدادی از این باغ‌ها و کاخ‌ها و جایگاه‌ها که در این فصل به آن‌ها پرداخته شده است، از این قرارند: باغ شاه، سلطنت‌آباد یا حصار رضا بیگ، قصر فجر، نیاوران یا کاخ صاحبقرانیه، قصر یاقوت با سرخه‌حصار، دوشان‌تپه، عشرت‌آباد، قصر فیروزه، قصر فرح‌آباد، اقدسیه یا حصار ملا، ارغوانیه با داوودیه، باغ فردوس، آجودانیه، چاله هرز، باغ دولت‌آباد، فرمانیه، باغ مهرآباد، نازی‌آباد، منظریه و باغ مخبرالدوله در قلهک. هنگام بحث پیرامون این مکان‌ها و باغ‌ها، حوادث مهمی که در آن‌ها اتفاق افتاده بازگو شده است.

فصل پانزدهم به شرح روستاهای اطراف تهران و چگونگی ضمیمه شدن آنها به تهران کنونی اختصاص دارد. اسامی تعدادی از این روستاها و جایگاه‌ها عبارت است از: آجودانیه، اختیاریه که سابق حسین‌آباد نام داشته است، اسفندیاریه، ازگل، اکبرآباد، امامزاده معصوم، امامیه، بریانک (بیرونک)، بهجت‌آباد، پونک، تجریش، جعفرآباد، جمشیدیه، جوادیه، جی، چال هرز، چیذر، رحمت‌آباد، حسن‌آباد، سنگلج، حشم‌تپه، حسن‌آباد کن، حصارک، داوودیه، سوهانک، سلیمانیه، شمس‌آباد، فرح‌آباد، قاسم‌آباد، قزل‌قلعه، قلهک، قنات کوثر، قطریه، کن، مجیدآباد، محمود‌آباد، منظریه، نظام‌آباد، نعمت‌آباد، ولنجک، ونک، یافت‌آباد، یوسف‌آباد، یاغچی‌آباد و...

هنگام بحث پیرامون روستاها و مکان‌های یاد شده به حوادث مهم آن‌ها نیز اشاره شده است.

فصول شانزدهم و هفدهم پیرامون بقاع متبرکه، اماکن عمومی و عام‌المنفعه می‌باشد و به شیوه برگزاری مراسم در دوره ناصر نیز اشاره شده است. تعدادی از بقاع متبرک و محترمی که درباره آنها بحث شده و ویژگی و حوادث آن‌ها ذکر گردیده است، عبارتند از: امامزاده یحیی، امامزاده سیداسماعیل، امامزاده زید، بقعه سیدولی، امامزاده روح‌الله، امامزاده هفت دختران، امام زاده سید اسحاق، امامزاده سید نصرالدین، امامزاده ابراهیم، بقعه چهل تن، زیارتگاه پیر عطار، چنار پنجعلی، توپ مروارید، امام زاده قاسم شمیران، امام زاده صالح تجریش، امام زاده علی‌اکبر چیذر، امام زاده اسماعیل،